

DE TSHOKWE EN HUN BUURVOLKEN IN ANGOLA, CONGO, ZAMBIA

Harrie Leyten

Ter inleiding

De Tshokwe wonen verspreid over een groot gebied in Centraal Afrika. Er wonen bijna een half miljoen Tshokwe in Angola, een bijna even groot aantal in Congo, terwijl er ongeveer 40.000 Tshokwe in Zambia wonen. Zij leven voornamelijk van landbouw en visserij. Vroeger stonden zij bekend als zeer goede jagers op groot wild, vooral olifanten. Tot ver in de 20ste eeuw leverden zij veel ivoor aan de internationale handel. De Tshokwe zijn matrilineair, dat wil zeggen, dat de afstamming gerekend wordt langs de vrouwelijke lijn. Kinderen erven van de moeder, niet van de vader. De opvolger van een koning wordt gezocht onder de kinderen van zijn zusters, niet onder zijn eigen biologische kinderen.

Mythe

De vraag waar de Tshokwe vandaan komen en wanneer zij als volk zijn ontstaan is voor een groot gedeelte in mythen gehuld. Maar in de mythen zitten historische feiten. De Tshokwe geloven dat hun stichter de legendarische jager en held Chibinda Ilunga was. Deze jager behoorde tot het Luba volk in Congo. Op een van zijn langdurige jachtexpedities raakte hij verdwaaald in het woongebied van de Lunda. Zijn opvallende verschijning trok de aandacht en hij werd uitgenodigd door de jonge Lunda koningin, Lweji, om naar het hof te komen. Zij werd verliefd op de jager en huwde hem. Volgens sommige overleveringen overhandigde de koningin hem de armband die haar macht symboliseerde (dit symbool bestaat nog). Chibinda Ilunga gebruikte zijn nieuwe positie als vorst om een aantal vernieuwingen in te voeren, zoals geavanceerde jachttechnieken (o.a. om olifanten te doden), nieuwe vormen van magie, rituelen en een hofetiquette (om het aanzien van de koning te verhogen). Uit het huwelijk werden kinderen geboren, die in verzet kwamen tegen hun moeder, omdat zij haar macht had overgedragen aan een vreemdeling. Deze prinsen trokken weg en vestigden zich in andere streken, waar zij zich vermengden met de daar levende volken. De kinderen die uit deze huwelijken werden geboren, rekenden zich tot nieuwe bevolkingsgroepen en gaven zichzelf nieuwe namen. Een van deze groepen noemde zich Tshokwe, naar een rivier die in hun gebied ontsprong en veel verder uitmondde in de Zambesi rivier. Andere groepen die toen ontstaan zijn, zijn de Luvale (ook wel Lwene genoemd), Imbangala, Songo en Ovimbundu. Historici dateren dit proces aan het einde van de 15de eeuw. (Bastin, 1995, 38)

Geschiedenis

Een iets andere versie van de geschiedenis vertelt van een grote migratie zuidwaarts van het Lunda volk, onder leiding van Mwantyavwa, de zoon van Chibinda Ilunga en de Lunda vorstin Lweji. Ruzie over de opvolging veroorzaakte afscheidingsbewegingen en migraties die op hun beurt andere bevolkingsgroepen deden ontstaan. Dit past in een wijdverbreid beeld van centraal Afrika: grotere en kleinere oorlogszuchtige leiders, handelskaravanen (slaven, ivoor, bijenwas en rubber), jagers, vissers, landbouwers (op zoek naar vruchtbare akkergronden), veroorzaakten eeuwenlang een grote mobiliteit van de bewoners in deze regio. Dit duurde tot in de twintigste eeuw toen onder invloed van de kolonisatie dit proces werd gestopt.

Deze factoren hebben bijgedragen tot de ontwikkeling van multiculturele samenlevingen. (Wastiau, 2006, 9)

In de eerste helft van de 19de eeuw was sprake van grote onveiligheid en politieke instabiliteit in deze regio (niet in de laatste plaats door de intensieve slavenhandel). Vanaf het midden van de 19de eeuw ontstonden epidemieën in het woongebied van de Tshokwe, het noorden van het huidige Angola, in het heuvelland van de Serra da Musamba, die weer hongersnood tot gevolg hadden. Na enkele eeuwen in dit gebied te hebben gewoond trokken de Tsokwe nu weg. Het is wel de periode van de Tshokwe expansie genoemd. Zij trokken naar het Noorden, naar het huidige Congo en naar het Oosten, het huidige Zambia. Deze migratie moet echter niet gezien worden als een massale volksverhuizing. De Tshokwe gebruikten een andere tactiek: zij waren jagers en zetten een jachtkamp op in de buurt van de landbouwgebieden van een andere bevolkingsgroep, met wie zij in harmonie probeerden te leven door de akkers te vrijwaren van vraatzuchtige wilde dieren; zij schikten zich zoveel mogelijk naar de gebruiken van hun gastheren. Na enige tijd kozen de migranten hun eigen dorpshoofden en onttrokken zich aan het plaatselijk gezag. Geleidelijk namen de Tshokwe de leiding over het dorp en het gebied over, soms met geweld. Na verloop van tijd werd de gehele autochtone bevolking 'Tshokwe'. Soms hebben de Tsokwe migranten hun nederzettingen om een grotere bevolkingsgroep heen gebouwd (de tactiek van omsingeling), zonder zich op te dringen. Uit de vriendschappelijke relaties ontstonden huwelijken; na verloop van tijd kwam er een assimilatie tot stand op cultureel en religieus gebied. Door de verschillende tactieken hebben de Tsokwe hun stempel weten te drukken op grote gebieden en op verschillende bevolkingsgroepen. Zo heeft in de afgelopen eeuwen een grote vermenging plaats gevonden: talen, religies, rituelen, jacht- en landbouwtechnieken en kunststijlen van de verschillende bevolkingsgroepen hebben syncretische vormen aangenomen.

In het begin van de 20ste eeuw luidde het kolonialisme de doodsklok voor veel koninkrijken in deze regio. Zij werden verdeeld onder de drie belangrijkste kolonisatoren: Belgen, Portugezen en Britten. Ieder van hen verdeelde het gebied weer in provincies en districten onder leiding van ambtenaren die door de regering waren benoemd. Zo werd ieder initiatief bij de traditionele leiders weggehaald. Migraties waren in de praktijk niet meer mogelijk. Het verkeer van goederen was geheel en al in de handen van de Europese bezettingsmachten. Dit alles leidde tot een snel verval van de hofkunsten en tot een schrale vorm van overlevingskunst.

Kunst

Chibinda Ilunga inv
C.1255, Etnologisch Staats Museum te
Berlijn; Fotografe Claudia Obrocki

De legendarische jager en held Chibinda Ilunga is zo almachtig en alomtegenwoordig in de mythologie, dat volgens sommige onderzoekers veel afbeeldingen van koningen gemaakt zijn in de klassieke stijl om op hem te lijken. Deze beelden behoren tot de meest indrukwekkende voortbrengselen van de Afrikaanse kunst: de kracht en macht van de jager en de mythische held worden getoond in zijn knoestige handen en voeten, zijn nek en schouders. Toch zijn delen ook uiterst verfijnd weergegeven, zoals de nagels van vingers en tenen, de vingerkootjes, en zijn gelaatstrekken. In veel beelden is echt haar gebruikt voor de baard.

Over de functie van deze beelden, die dateren uit de pre-koloniale periode, is niets bekend. Zij werden in de loop van de 19de eeuw aan blanken aangeboden in de havenplaatsen van de Atlantische Oceaan. Zij waren afkomstig uit het binnenland, maar tot 1878 had nooit een verzamelaar het Tshokwe woongebied bezocht. Daarom ontbreekt vrijwel iedere documentatie. Pas in de laatste decennia is serieus onderzoek gedaan naar de herkomst van deze beelden, vooral door Marie-Louise Bastin.

Toen vanaf het midden van de 19de eeuw de Tshokwe, onder druk van epidemieën en hongersnoden, wegtrokken uit hun oorspronkelijke woongebieden (in het Engels wel het 'Homeland' genoemd) in de Serra da Musamba en de vlaktes van Moxico, werden zij semi-nomaden in een voor hen vreemde omgeving. Veel oude tradities gingen verloren. De (nu wereldberoemde) afbeeldingen van Chibinda Ilunga moeten vóór die migraties zijn ontstaan in de door Bastin genoemde 'Homeland'-stijl. Kunst die na deze expansie is ontstaan, is anders van stijl en soms minder van artistieke kwaliteit.

Koningschap

De Tshokwe hebben eeuwenlang in hetzelfde gebied gewoond in onafhankelijke koninkrijken, onder leiding van door het goddelijke recht aangestelde vorsten, die de titel hadden: *Mwananga*, 'Meesters van het land'. Deze vorsten verleenden onderdanen het recht om op bepaalde stukken grond landbouw te bedrijven; zij beschikten over leven en dood en genoten het aanzien van hun onderdanen. Deze vorsten waren bijna altijd mannen; toch waren de Tshokwe matrilineair en werd de opvolger gekozen uit de kinderen van hun zusters. Over het bestaan van deze koninkrijken werd al in 1799 bericht in een rapport van een Portugese handelsmissie naar het binnenland om te zoeken naar afzetgebieden voor Europese producten, zoals textiel (ter vervanging van dierenhuiden en boomschors), vuursteen geweren (ter vervanging van pijl en boog), vouwstoelen en stoelen met een houten rugleuning en zitting van leer (ter vervanging van ronde krukjes), veelkleurige kralen en messing voorwerpen. Inderdaad wordt de invloed van deze importartikelen geleidelijk

meer zichtbaar in de culturen van dit gebied in de 19de eeuw, onder andere in de zetels voor koningen en hoogwaardigheidsbekleders, die geënt zijn op Europese modellen, maar op de verbindingsspijlen gebeeldhouwde scènes hebben uit het dagelijkse leven.

Een vorst was omringd door notabelen (priesters, artsen, advocaten, krijgsheren). In het paleis woonden ook de eerste van zijn vrouwen en de koningin-moeder (in een matrilineaire samenleving de meeste invloedrijke vrouw). Verschillende oude beelden getuigen van de pracht en de activiteiten van het hof. De vorst droeg de typische, gevleugelde hoofdtooi en werd voorgesteld met het imago van een voorouder die vrede en welvaart brengt en de rust van het hiernamaals symboliseert. Hij wordt ook afgebeeld terwijl hij in zijn handen klapt: een geste waarmee hij zijn volk voorspoed toewenst. De koning werd ook afgebeeld als jager, muzikant, of pijproker. Bij zijn kroning krijgt de nieuwe vorst de waardigheidsteken die bij het ambt behoren en die zijn macht bevestigen. Hij krijgt de speciale armband (*lukano*), die bedekt is met rood en blauw textiel en soms met kaurischelpen. Hij ontvangt ook het tweesnijdende zwaard (*mukwale*), dat vroeger ook het beul's zwaard was en de koningsscepter. Hij draagt dan de speciale hoofdtooi (*cipenya mutwe*) met de beide vleugels naar achteren gebogen. Deze hoofdtooi is bekend van de beelden van Chibindi Ilunga. De nieuwe vorst ontvangt dan ook de koningszetel: met boven in de rugleuning het hoofd van de vorst (of stelt het opnieuw Chibindi Ilunga voor?) en met fraai gebeeldhouwde scènes uit het leven op de verbindingsstijlen tussen de poten van de zetel.

Koningszetel, naar Europees model
(EO.0.0.15995, collectie KMMA Tervuren; foto H. Schneebeli, KMMA Tervuren ©)

Initiatieritueel Tsokwe Congo (Shaba)

Maskers

De Tshokwe kennen verschillende soorten maskers. In het initiatiekamp voor de jongens worden maskers gedragen die gemaakt zijn van vezels en ander plantaardig materiaal, textiel en papier. Zij voeden de initiandi op in de geheime kennis van de Tsokwe, in de discipline die zij later als volwassen mannen moeten betrachten. De jongens leren ook om zelf maskers te maken.

Voor musea en verzamelaars is het bekendste Tshokwe masker: *pwo*. Het woord betekent vrouw (een variant is het *mwana pwo* (jonge vrouw) masker). Hadden deze houten maskers vroeger een religieuze functie bij de voorouderverering, tegenwoordig dansen zij vooral voor amusement; zij treden op bij politieke gelegenheden (Onafhankelijkheidsdag; bezoek van een minister of hoge functionaris) en godsdienstige feesten, zoals Kerstmis. In het masker

(en het bijbehorende kostuum) wordt veel aandacht besteed aan vrouwelijke elementen, zoals haardracht, accessoires (oorbellen, kralen) en lichaamsversieringen. Het masker (dat altijd gedragen wordt door een man) stelt een vrouwelijke voorouder voor, die op jonge leeftijd is overleden (de geloken ogen van het masker verwijzen naar de dood). Het symboliseert de ideale moeder en vrouw. Tijdens de dans brengt de geest van het masker vruchtbaarheid aan de aanwezige vrouwen.

Een heel bijzonder masker is *cihongo*. Het is vervaardigd van hars, vezels, veren, textiel en verfstoffen. Dit masker mag alleen gedanst worden door mannelijke leden van de koninklijke familie. Tijdens de kroningsplechtigheden draagt de nieuwe koning zelf het masker.

Divinatie

Divinatie (van het Engels *divination; to divine*) wordt in het Nederlands vaak in verband gebracht met voorspellingen. In de meeste Afrikaanse culturen heeft het een andere betekenis. In de taal van de Tshokwe betekent het woord *kutaha* (in het Engels *to divine*) ordenen, orde op zaken stellen, ook repareren. Divinatie dient gezien te worden als een proces waarin individuen met buitengewone gaven (van goddelijke, spirituele oorsprong) oplossingen proberen te vinden voor problemen van anderen door het scheppen van orde in wanorde, of te repareren wat door de client wordt ervaren als een verscheurde levenssituatie. (Jordan in Pemberton. 2000, 134). De Tshokwe noemen een *diviner: tahi*. Een *tahi* bezit bijzondere gaven, maar ontwikkelt deze door in de leer te gaan bij andere *diviners* die door de jaren heen een grote reputatie hebben opgebouwd. *Tahi* worden soms met argwaan bekeken door gewone burgers, omdat zij hekserij (*witchcraft*) efficiënt kunnen bestrijden, maar ook bekend staan als mensen die hekserij kunnen beoefenen.

Een *tahi* dient de oorzaken van tegenslag, terugkerende rampspoed en zware ziekten vast te stellen. Hij verschaft opheldering van gebeurtenissen die in het verleden hebben plaats gevonden, waarvan de gevolgen nog steeds voelbaar zijn. Mensen zoeken vaak een *tahi* die ver weg woont, om er zeker van te zijn dat zij een 'objectief' advies krijgen. Dit laatste is te betwijfelen, omdat de cliënten tijdens het consult onbewust veel informatie loslaten die voor de *tahi* van belang is om een diagnose te stellen. Mensen raadplegen een *tahi* vaak om te horen wat zij al weten of aanvoelen, zonder dat zij het zelf onder woorden kunnen brengen. Toch zal ook de *tahi* zeggen, dat het aan de geest van *hamba* (de geest van de divinatie) te danken is en niet aan hem, als er een goed advies gegeven wordt. *Hamba* zijn beschermgeesten die vooral opereren binnen de context van de familie en op instigatie van een voorouder die zich stoort aan het gedrag of aan het gebrek aan verering van zijn nazaten. *Hamba* kunnen worden opgeroepen in kleine, niet opvallend fraaie beelden. Een speciale categorie van deze beeldjes vormen de *hamba a peho*, letterlijk 'geesten uit de lucht': aan het einde van de 19de eeuw kwamen de traditionele familiestructuren onder grote druk te staan van de Portugese kolonisatie. De geestelijke verwarring onder de Tshokwe uitte zich in nieuwe ziekteverschijnselen, waarvoor de traditionele genezers geen remedie hadden. De oorzaak werd gezocht bij de *Hamba a peho*, die 'vanuit de lucht' opereerden, waarschijnlijk een verwijzing naar de tot dan toe onbekende 'dingen' die via handelskaravanen vanuit de kustgebieden (en vanuit het onbekende Europa) het gebied van de Tshokwe bereikten. De *hamba* beeldjes die toen werden gemaakt stellen vaak blanken voor, zoals koloniale ambtenaren of missionarissen (soms zittend op een os, het gangbare vervoermiddel voor blanken in die tijd).

Buurvolken van de Tshokwe

De belangrijkste buurvolken van de Tshokwe zijn reeds genoemd: Luchazi, Lwena (of Luvale), Mbunda, Lunda, Ndembu. Zij vertonen karakteristieken die vergelijkbaar zijn met die van de Tshokwe in taal, cultuur en kunst, en in instituties als koningschap, religie, divinatie, initiatie en ziektebestrijding (Wastiau. 2006, 8).

Gebruikte literatuur:

- Bacquart, Jean-Baptiste. *The Tribal Arts of Africa*. Thames and Hudson. 2004
- Blackmun, Monica Visona, a.o. *A History of Art in Africa*. London. 2000
- Bastin, Marie-Louise. *La sculpture Tshokwe*. Meudon, 1982
- Idem : *Les Tshokwe du pays d'origine*. In : *Arts et Mythologie. Figures Tshokwe*. Fondation Dapper. Paris. 1988
- Idem: *Arts Majeurs de l'Angola*. In : *De l'Art Negre a l'art Africain*. Parijs 1990
- Idem : *The Mwana Nganga Chokwe chief and art*. In: Beumers en Koloss: *Kings of Africa*. Maastricht. 1992
- Idem: *De sculptuur van Angola*. Stad Antwerpen, Etnografisch Museum. 1995
- Heusch, Luc de. *La vipere et la cicogne. Notes sur le symbolisme tshokwe*. In : *Arts et Mythologie. Figures Tshokwe*. Parijs. 1988.
- Jordan, Manuel. *Art and divination among Chokwe, Lunda, Luvale, and other related peoples of Northwestern Zambia*. In: John Pemberton III (ed.): *Insight and artistry in African Divination*. Washington-London. 2000
- Mack, John: *Africa. Arts and Cultures*. British Museum Press. London. 2000
- Rodrigues de Areia, M.L.: *Chokwe and their Bantu neighbours*. University of Coimbra. 2003
- Verswijver, Gustaaf e.a.: *Schatten uit het Afrika Museum, Tervuren*. Kon. Museum voor Midden-Afrika. 1995
- Wastiau, Boris. *Chokwe. Visions of Africa*. 5 Continents. Milaan. 2006.
- Willett, Frank. *African art. An Introduction* Thames and Hudson, London. 2002.